

Отримано: 04.06.2019 р.

Прорецензовано: 12.06.2019 р.

Прийнято до друку: 10.07.2019 р.

e-mail: voronchuk@ukr.net

DOI: 10.25264/2409-6806-2019-28-69-80

Ворончук І. Гродські і земські книги волині як джерело до історії української шляхетської родини XVI–XVII ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2019. Вип. 28. С. 69–80.

УДК 39(477)82.15

Ірина Ворончук

ГРОДСЬКІ І ЗЕМСЬКІ КНИГИ ВОЛИНІ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ШЛЯХЕТСЬКОЇ РОДИНИ XVI–XVII СТ.

Розглядається значення судових книг Волині, зокрема гродських і земських, для дослідження історії української родини ранньої Нової доби, найширший спектр проблем якої майже не заторкався. Доводиться, що книги гродських і земських судів, які є документальним джерелом масового характеру, мають значну цінність для вивчення даного питання. Дається характеристика гродських і земських книг Волині, найважливіших видів їх документації з погляду інформації про тогочасні родинні структури та міжродинні пов'язання. Обґрунтовується репрезентативність книг для вивчення внутрішніх сімейних стосунків. Піднімається питання щодо необхідності перегляду деяких висновків попередніх дослідників.

Ключові слова: Волинь, гродські й земські книги, шлюб, родина, подружжя, батьки і діти, внутрішні взаємостосунки.

Iryna Voronchuk

THE BOOKS OF VOLHYNIAN CASTLE AND LAND COURTS AS A SOURCE FOR THE HISTORY OF THE UKRAINIAN SZLACHTA FAMILY IN THE 16TH-17TH CENTURIES

Whilst the history of private life, including family life has attracted a lot of attention in historical research worldwide, in Ukrainian historiography it still remains on the periphery, and a wide spectrum of issues of the history of the family has not yet been explored. Using the anthropological approach, reconstructive and comparative methods, and the method of critical analysis of documentary sources, this article discusses the approach to study the history of the Ukrainian family. In this article we focus on the Volhynian family in the early modern times.

The studying of the history of family requires numerous, extensive and comprehensive sources. For the history of the early modern Volhynian family, such relatively well preserved documents are recorded in judicial and administrative books, the most relevant of which are books of castle and land courts. Following the Polish court system, castle and land courts in the Volhynian voivodeship were established by the Second Lithuanian Statute of 1566 and existed until the mid-19th century. In the course of centuries many court books perished. Yet, nowadays, the Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv retain 2119 judicial and administrative books, out of which 643 are the castle and land court books of the early modern Volhynia. This article emphasizes the importance and significance of castle and land court books as a source for studying the history of the early modern Ukrainian family.

Castle and land courts, in addition to judicial functions, also carried out functions of notary institutions, i.e., they notarized documents of private property rights. Most agreements and records were of financial or business nature and were settled within a family or amongst relatives. Among them are marriage contracts, dowry insurance records, gift deeds and testaments that contain detailed information about married couples and their offspring, and hence provide important data for the reconstruction of contemporary families. Purchase and sale agreements (venditio, emptio, resignatio), exchange agreements (commutatio), pledge records (obligatio), records on the division of estates among relatives (ad attentandam exdivisionum), and protests against unfair property distribution or its illicit appropriation (protestationes) are the most valuable in establishing extended family (kin) relations. Thus, a significant amount of court records contains direct and explicit information on lineal and collateral consanguinity, marriage ties, and relationships among blood and close relatives. Yet, the available data require verification by the methods of documentary research and critical analysis.

The importance of court books for genealogical research has been demonstrated by prominent Polish scholars. However, the significance of court books is not confined to the reconstruction of family structures. Their importance is also in preserving and providing information about existing marriage practices and

intra-family relations. In Ukrainian historiography, Orest Levickij was among the first to rely on court books to study the history of the family. The renowned Polish scholars, Aleksander Jablonowki and Juliusz Bardach explored family relationships in the 16th–17th century Volhynia. Thereafter, research on the history of Ukrainian family was stalled. Therefore, in Ukrainian historiography, the history of the family, particularly of early modern times, remains a rather novel strand of research – research that requires a thorough in-depth analysis of castle and land court books that are essentially the only documentary source on this subject.

Recently, inspired by the advances in academic literature including those by Polish scholars, Ukrainian historians have engaged in studying the history of the early modern Ukrainian family. Based on the court records, family trees of the ordinary Volhynian szlachta of the 15th–16th century have been constructed, which allows us to estimate various demographic statistics, such as the average birth rate and the number of children, and to characterize marriage and its determinants, and the structure and features of family organization. The obtained results reveal that the model of the early modern Ukrainian family differed from the contemporaneous Polish model of late marriages. A comparative analysis of Ukrainian laws, in particular of the Statutes of 1529, 1566, and 1588, and social practices documented in court books reveals that, in contrast, early age marriages prevailed in Ukrainian lands.

A careful critical analysis of court book documents questions some of the propositions advanced in the earlier literature on the position of a woman in Ukrainian society of that time. We find that the prevalent patriarchal social system inhibited not only women but also men from exercising their free will in choosing marriage partners. Marriage was of a totally pragmatic nature, initiated by parents and, first and foremost, it served economic and social interests of the whole family. Numerous records show that women were often coerced by their husbands to register gift deeds to the benefit of their husbands, who in such manner tried to appropriate their wives' real estate property. A significant amount of records illustrate relationships between parents and children, documenting their emotional complexity and diversity: from mutual understanding, love and respect to manifestations of disrespect, brutality and cruelty of men towards women, children and elders.

Overall, our analysis shows that Volhynian castle and land court books are an important systematic source for the comprehensive study of the history of the early modern Ukrainian family. They provide a significant amount of data and information on family structures, filiations, kinship ties, intra- and inter-family relationships, differences in marriages of the wealthy and poor szlachta, the system of values, mentality and demographic behaviour of people in that period.

Keywords: *Volhynia, books of castle and land courts, marriage, family, married couple, parents and children, inter-family relationships.*

Історія приватного, зокрема й родинного, життя є одним з найактуальніших трендів світової історичної науки. На жаль, у вітчизняній історіографії цей напрям залишається на маргінесі історичних досліджень: найширший спектр проблем особистого життя рядової людини ранньомодерної доби майже не заторкався, що спричинило «знелюднення» нашого минулого. За висловом одного із засновників антропологічного підходу в історії Марка Блока без висвітлення приватного життя минуле набирає вигляду мертвої історії без індивідів, оскільки головним предметом історії є Люди [27, р. 17].

Підкреслюючи актуальність будь-якого напряму історичного дослідження, важливо одночасно уявляти можливість його реалізації, адже з'ясування найрізноманітніших аспектів соціального життя вимагає достатньої документальної бази. Отже, потрібно визначити джерело, яке потенційно може містити відомості про приватне життя людей. Цілком очевидно, що це має бути документальне джерело масового характеру. Таким відносно добре збереженим джерелом з історії ранньомодерної доби є комплекс судових книг, в першу чергу ґродських і земських. Значення цих книг як найважливішого джерела, що дає «невичерпний матеріал для всебічного вивчення минулого життя» ще на початку ХХ ст. підкреслював Орест Левицький [14, с. 55]. Інформаційне багатство книг, які містять величезне число конкретних життєвих фактів, в яких постають окремі особи з їхнім характером, відзначав Іван Лаппо [13, с. 264]. Попри це, тривалий час вітчизняна наука, недооцінювала це джерело, а приватне життя не входило до пріоритетних напрямів історичних досліджень. Усе це спричинило суттєві прогалини історичного знання нашого минулого.

Одним із небагатьох дослідників радянської доби, котрий звернув увагу на судово-адміністративні книги як на унікальне і «найбільш масове» джерело був видатний український джерелознавець Микола Павлович Ковальський, який слідом за В. Романовським називав їх «документальним багатством» з соціально-економічної історії України XVI–XVII [9, с. 28; 10, с. 27–30]. М. П. Ковальському

належить ґрунтовна джерелознавча характеристика як судово-адміністративних книг, так і судових установ, внаслідок діяльності яких вони виникли. Особливу увагу він приділив ґродським і земським книгам (*akta castrensis et terrestria*), які відклались внаслідок діяльності ґродських (*officia castrensis*) і земських (*officia terrestria*) судів [9, с. 28–32].

Вперше ці судові установи були створені у Белзькому, Подільському та Руському воєводствах, які з 1340-х років опинилися у складі Корони Польської. Поширення коронного права на ці землі остаточно відбулося внаслідок *jedlnieńskiego* привілею та судово-адміністративної реформи 1434–1435 рр. [36, s. 271–301]. На українських землях, що входили до складу Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ), зокрема й на Волині, аналогічні суди були створені в кожному повіті воєводства в результаті адміністративно-судової реформи 1564–1566 рр. Ґродські суди прийшли на зміну замковим, запровадженим у кожному повіті першим загальнодержавним кодексом ВКЛ – Статутом 1529 р. [20, с. 107–118, 241–252]. Ґродський суд очолював староста (*capitaneus*), крім нього до судового уряду входили підстароста (*vicecapitaneus*), ґродський суддя (*iudex castri, castrensis*) та ґродський писар (*notarius castri, castrensis*). Земський суд в тогочасній судовій системі займав особливий статус, оскільки члени судового уряду: суддя, підсудок і писар (*notarius*) обиралися з-поміж повітової шляхти, тож формально суд був незалежним від владних структур. Порядок функціонування та компетенцію ґродських і земських судів визначав Статут 1566 р. [21, с. 90–124, 294–325].

Таким чином, у Володимирському, Кременецькому і Луцькому повітах Волинського воєводства були створені ґродські і земські суди, що проіснували майже до середини ХІХ ст., тобто доволі тривалий час. Внаслідок їх діяльності відклались судові книги, що зберігають відомості про тогочасних звичайних людей та їхнє щоденне життя. Щоправда, самі книги пережили власну, доволі складну історію. Багато з них загинуло внаслідок війн, повеней, пожеж, нищення. Серед волинських найбільше постраждали книги Кременецького ґродського суду, значна частина яких загинула під час повстання 1648–1654 рр. Так, за 1541–1542 р. збереглося лише два документи, зовсім втрачено книги за 1570, 1577–1580, 1582, 1586–1587, 1598, 1603, 1611 роки. Вже у післявоєнний час київськими архівістами було упорядковано 138 в'язанок (майже 60.000 аркушів) кременецьких книг 1542–1699 рр., що тривалий час знаходилися в розсіпу. Вони були реставровані й сформовані заново [12, с. 4–5; 17, с. 53].

Судові книги Волині були зосереджені у створеному для їх збереження Київському архіві давніх актів (тепер – Центральний державний історичний архів України в м. Києві). Заслуга в їх збереженні належить діячам утвореної 1843 р. Київської археографічної комісії (далі – КАК). Вивчивши архівні фонди найбільших українських архівосховищ у Києві та Львові, М. П. Ковальський зробив загальну характеристику судово-адміністративних книг України ХV–ХVІІІ ст. [9, с. 40–49, 59–68]. Особливо ретельна кількісна і якісна характеристика стосується зібрання волинських книг ХVІ – першої половини ХVІІ ст. [9, с. 50–55].

Від зібраної в ХІХ ст. колекції до наших днів дійшла лише 1/3, зібрання дуже постраждало в період другої світової війни: з 6027 судових книг ХVІ–ХVІІІ ст. залишилось лише 1894. Завдяки активним післявоєнним пошукам архівістів сьогодні в ЦДІАК України в м. Києві налічується 2119 книг Правобережної України ХVІ–ХVІІІ ст. 796 томів цього зібрання становлять книги ранньомодерної доби, з них ґродські й земські книги Волинського воєводства – 643 [24, ф. 21, 22, 25, 26, 27, 28; 9, с. 44–48]. Судові книги ЦДІАК України в м. Києві лягли в основу багатотомних публікацій КАК «Памятники, изданные Временной Комиссией для разбора древних актов» та «Архив Юго-Западной России» [8, с. 49–75]. У 1862 р. було розпочато складання описів або коротких реґестів внесених до книг записів («wypisy»). До 1909 рр. співробітниками Комісії було складено 163 описи, з яких 80 було опубліковано, ще 83 знаходилися в рукописах. Опис книг продовжився в 20-х роках ХХ ст., до 1929 р. було підготовлено ще 217 описів. На жаль, вони не були опубліковані, і майже всі загинули під час війни [12, с. 4–5, 209–222; 17, с. 55].

Першу класифікацію ґродських й земських книг запропонували Люціан Татомир і Октав Петруський, які серед ґродських виділяли три різновиди: книги записів (*libri inscriptionum*), реляцій (*libri relationum*) і повноважень (*libri plenipotentionum*), серед земських – книги рішень (*libri decretorum*), вироків (*libri condemnationum*) і реєстри судових справ (*registra causarum*) [25, s. VII]. М. П. Ковальський вважав цю класифікацію недосконалою, оскільки вона не враховувала різноманіття записів і форм книг. Доречно зазначити, що вчений загалом багато працював над питаннями систематизації та класифікації джерел. Виходячи з думки, що класифікація джерел має базуватися на властивос-

тях їхньої внутрішньої природи, він розробив низку логічно побудованих й добре обґрунтованих принципів класифікації різних історичних джерел [3, с. 53–54]. Щодо класифікації гродських і земських книг, вчений, відповідно до форми, походження, призначення і змісту, поділяв їх на п'ять видів: 1. первісні записи або протоколи (*prothokollon, protokollon*); 2. чистові записи індукти (*inducta*); 3. зв'язки рукописів або фасцикули копій документів, що вносились/не вносились до книги (*fasciculi copiarum inductarum, fasciculi copiarum non inductarum*); 4. реєстри справ (*registra causarum*); 5. предметні та іменні покажчики або індекси (*indices*), вміщені у книгах. Два останні види, він вважав, допоміжними, але доволі важливими, оскільки вони допомагають досліднику орієнтуватися у внесених до книг записах [9, с. 33]. Різновиди записів («wrysiw») до книг М. П. Ковальський поділяв на декілька груп: 1. судові декрети; 2. свідчення, звіти-реляції; 3. приватно-правні документи: заповіти, куплі/продажі, мінові; 4. скарги, протести, маніфестації; 5. публічно-правові записи, до яких відносили офіційні документи урядових та адміністративних органів: королівські та великокняжчі грамоти, привілеї, сеймові конституції, універсали, люстрації тощо [9, с. 35].

Важливою особливістю гродських і земських урядів було виконання ними функцій нотаріальних установ, тобто санкціонування документів приватно-правного характеру. У зв'язку з цим до судових книг вписувались документи купівлі/продажу нерухомості (*venditio, emptio, resignatio*), розподілу добр між спадкоємцями (*ad attentandam exdivisionum*), мінові угоди (*commutatio*), введення у володіння маєтками (*intromissio*), записи уступні (*cessio*), заставні (*obligatio*), про виділення посагу дочкам (*dos, reformatio dotis*), зречення з маєтку по отриманню посагу (*abrenuntiatio*), шлюбні контракти (*intercisa*), вінові (*dotalitium*), дарчі надання (*donatio*), доживотні записи (*advitalitas*), тестаменти (*testamentum*), скарги (*protestationes, manifestationes*), записи опіки (*inscriptio tutelae*), усілякі квити (*quietatio*), доведення шляхетства (*deductio nobilitatis*) тощо. Більшість перелічених записів мали майново-фінансовий характер і укладалися в межах родини та роду.

З предметно-тематичного погляду проблеми історії родини саме ці записи є дуже важливими, оскільки містять різноманітну родинну термінологію, яка прикладається до тогочасних конкретних осіб. Говорячи виразно про філіаційні зв'язки між особами, зазначаючи різні ступені споріднення, відповідно до вживаної термінології, документальні матеріали допомагають встановити безпосередній зв'язок між поколіннями (генераціями) та родичами, різні рівні споріднення та свояцтва. Крім того, вони дають можливість зрозуміти певні ментальні уявлення та стереотипи тодішніх людей щодо сприйняття ними таких інститутів, як шлюб, сім'я, рід, абстрактних понять – «милоість», «сиротство» тощо, а також вплив цих уявлень на різні сторони життя суспільства.

Таким чином, значне число документів гродських і земських книг містять безпосередні вказівки на прямі та бічні лінії споріднення, шлюбні пов'язання та взаємостосунки рідних і близьких [4, с. 33–85]. Достатньо навести такий приклад: одна з найменших за обсягом луцька книга № 3 за 1560–1561 рр. налічує 383 документи, з яких 256 безпосередньо торкаються різних аспектів сімейного життя різних родин [16]. Тож 643 гродські й земські книги Волині XVI – першої половини XVII ст. потенційно містять сотні тисяч таких записів, що говорить про їх придатність та репрезентативність для вивчення історії української родини. Адекватність документального матеріалу історичним реаліям підтверджує казуальний характер записів.

Як наукова проблема історія української родини зародилася ще наприкінці XIX ст. [1, 2, 15]. В цей час побачили світ праці Ореста Левицького та Михайла Владимирського-Буданова. Розглядаючи сімейний побут на Волині в XVI–XVII ст., Левицький зробив висновок, що в українському соціумі жінка користувалася свободою і незалежністю, майже не поступаючись повнотою громадянських прав чоловікам [1, с. 6–7]. Зовсім протилежну думку висловив Михайло Владимирський-Буданов. Аналізуючи на матеріалах гродненського земського суду і полоцького магістрату внутрішні міжгендерні стосунки в родині, він зробив висновок, що влада чоловіка над жінкою в нижчих шарах суспільства в XVI ст. мала ознаки давнього рабського становища жінки [2, с. 36]. Серед польських дослідників родинні стосунки на Волині XVI–XVII ст. розглядали Александр Яблоновський та Юліуш Бардах. Серед засадничих чинників, що формували родинні взаємостосунки, Яблоновський вважав звичай, приписи візантійського канонічного права, Литовські статuti та вплив обох уній [32, Т. XI, з. 1, с. 198–203; Т. XII, з. 2, с. 87–88]. На його думку, магнатська верхівка української шляхти, родичаючись з польськими родами, сприймала одночасно і польські взірці у родинному побуті, в той час як середня і дрібна шляхта за інерцією дотримувались старих звичаїв і порядків [32, Т. XII, з. 3, с. 325–333; Т. XIII, з. 1, с. 57–66; з. 2, с. 202–214, з. 3, с. 346–352]. Ю. Бардах розглядав питання

шлюбних угод, практику невінчаних шлюбів та свободу розлучень [26, s. 85–148]. Проблему розлучень за участю світської влади на теренах Галицької Русі заторкали Казимир Соханевич та Ісидор Шараневич [41, 42].

Далі на тривалий час вивчення історії української родини було перервано, а підміна людини як головного об'єкта вивчення історії соціологічними абстракціями типу «класи» і «маси» призвело до знелюднення українського минулого. Це спричинило відставання вітчизняної науки від західно-європейської у вивченні приватного, зокрема й родинного, життя. В українській історіографії широка соціальна проблематика, зокрема: родина як найближча до людини спільнота, де найвиразніше у своїх якостях виявляється людина, характер шлюбної моделі, рольові функції подружньої пари, виховання дітей, опікунська практика, внутрішньородинні стосунки, зокрема між чоловіком і дружиною, батьками і дітьми тощо практично не розглядалась. Наголосимо: розкриття зазначених проблем можливо тільки на підставі фронтального і глибокого вивчення конкретного документального матеріалу гродських і земських книг.

Тож проаналізуємо книги гродських і земських судів з погляду їх відомостей з найрізноманітніших аспектів історії української ранньомодерної родини. З цією метою серед переліченої групи актів-записів виділимо найважливіші для відновлення родинних структур. Головним стрижнем будь-якої родини є подружжя, тож для реконструкції родини потрібно встановити подружню пару. Дані про подружжя зберігають численні документи приватно-правного характеру: шлюбні контракти, вінові записи, «дарчі», «квити», майнові документи, тестаменти тощо. Щоправда, шлюбні угоди вимагають додаткової перевірки, оскільки попередня домовленість не завжди реалізовувалась у реальне подружжя. Бачимо це на прикладі справи Януша Угриновського, батько якого Прокіп Угриновський уклав угоду про одруження малолітнього сина Януша з дочкою Ілляша Несвіцького Богданою. Проте після смерті старого Угриновського Ілляш Несвіцький змінив плани щодо заміжжя дочки і в день весілля виїхав з маєтку. Коли ж нарешті Януш розшукав його, Ілляш відмовив йому в одруженні зі своєю дочкою [24, ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 170–172 зв.]. Лазар Іваницький позивав Йосифа Немирича за порушення шлюбної угоди щодо видання за нього дочки Настасі [243, ф. 28, оп. 1, спр. 1, арк. 85–87]. 27 вересня 1576 р. Ждан Бронницький, гості та його вбрана до шлюбу дочка Марія цілий день чекали на її нареченого Павла Углика Соколинського, який, рік тому уклавши шлюбну угоду про одруження з нею, не приїхав на власне весілля [24, ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 414–416].

З погляду достовірності більшої довіри заслуговують вінові записи, які засвідчують, що шлюб відбувся. До того ж вінові записи складають доволі значний відсоток актової документації, оскільки вже перший Литовський Стутут 1529 р. застерігав батьків перш ніж видати дочку заміж, отримати від зятя віновий запис, аби вона не втратила придане, що внесла у дім чоловіка [209, с. 89.]. Детально процедура роз'яснювалась у п'ятому розділі другого Статуту (1566 р.), який вимагав і від чоловіка юридично зафіксувати в судових книгах віно дружині на власній нерухомості. У разі відсутності такого запису дружина втрачала своє придане – посаг, тож батьки та родичі молодої стежили за дотриманням даного порядку [21, с.125.]. Цей порядок був добре знаний у шляхетському середовищі, що підтверджується й тогочасними документами. Зокрема, 10 січня 1589 р. Микита Михнович Ощовський з'являв у луцькому земському суді: «иж право посполитое учить и то мети хочет, а ку тому давний звычай въ станех шляхетских, иж малжонкам своим против унесеня их оправу на маєтности своеи чинити повинни и звыкли» [24, ф. 26, оп. 1, спр. 61, арк. 310].

Завдяки цій практиці до книг вносились вінові записи, де зазначаються дані про чоловіка і дружину: імена, по-батькові, прізвища. Так, за віновим записом, який 9 грудня 1574 р. вніс Іван Чаплич Шпановський дружині Раїні з Ходорового Ставу маємо інформацію про це реально існуюче подружжя [24, ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 56–57]. Подеколи у вінових записах міститься значно більша за обсягом інформація, особливо щодо родини жінки, оскільки, записуючи їй віно, чоловік зазначав з чийх рук отримав за нею придане. Напр., у віновому записі, який 21 вересня 1578 р. вніс Федір Злоба Чернський дружині Марині Гулевичівні є інформація про її матір Полаг'ю Оздовську, трьох братів Романа, Дем'яна і Федора, першу дружину Злоби – Магдалену Оличанку та народжених у шлюбі з нею дітей. Оскільки Злоба Чернський бере за дружиною посаг з рук її братів, цілком очевидно, що її батька Романа Гулевича вже не було в живих [24, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 673 зв.]. За такими записами маємо можливість встановити цілком реальні подружжя, які взяли шлюб п'ятсот-чотириста років тому.

Реконструкцію подружніх пар забезпечує також така різновидність вписаних до книг записів, як «даровизна», тобто дарчі записи членів подружжя на рухоме і нерухоме майно. Зазвичай вони надавалися не в односторонньому порядку, а мали характер «дару»–«віддару»: якщо один з членів подружжя записував іншому «даровизну», то й другий, як правило, вносив аналогічний запис. Так, за дарчим записом, який 17 липня 1561 р. Тетяна Привередовська внесла на користь чоловіка Івана Калусовського, вона згадує свого першого чоловіка Гнівоша Гурку та рідних братів Михайла і Василя Привередовських [243, ф. 25, оп. 1, спр. 3, арк. 161–162].

Інформацію про реальні родини містять також найрізноманітніші акти майнового характеру: купля/продаж, обмін маєтків, оренда тощо. Напр., 29 грудня 1563 р. Ганна Жабокрицька позичила у племінника Романа Красносельського певну суму коштів і заставила йому свою частину в с. Жабокрики, яку після смерті брата Василя успадкувала разом з п'ятьма сестрами, котрих називає за іменами та прізвищами їхніх чоловіків [24, ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 234–235 зв.]. Тож одержуємо повні дані щодо цілої генерації родини Жабокрицьких.

Серед різновидів записів найповнішу інформацію про родину зберігають тестаменти, оскільки в них ідеться не лише про дійсне подружжя, а містяться згадки й про попередні шлюби. Найважливішою в них є інформація про дітей, що важливо для встановлення складу, структури й типології родини та розуміння демографічної поведінки тогочасних людей. Напр., Михайло Линевський в тестаменті від 15 травня 1597 р. поіменно називає вісьмох дорослих дітей, народжених у двох шлюбах: з Любкою Шелвовською та Раїною Черневською. Він згадує також і «недорослих» дітей, проте не називає їх за іменами та не зазначає їх числа [24, ф. 26, оп. 1, спр. 11, арк. 115–117 зв.]. Подеколи у тестаментах згадуються близькі й кривні родичі по прямій та бічній ліній. Проте тестаментів зустрічається небагато, до того вони теж не завжди дають вичерпну інформацію: інколи, як у наведеному прикладі, недорослі діти лише згадуються, але не зазначається їхня стать і число, а без цих даних не можна визначити склад родини та інші її параметри.

З погляду реконструкції ширших родових (кланових) зв'язків найкориснішими є записи про розподіл майна між родичами (*ad attentandam exdivisionum*) та протестації (*protestationes, manifestationes*) щодо несправедливого його розподілу або незаконного привласнення. У таких випадках, як правило, виступає велике коло зацікавлених осіб, які для підтвердження законності своїх прав на спадщину пред'являли стародавні документи: великокнязівські та королівські листи, грамоти, привілеї, дарчі, купчі тощо, де фігурують їхні предки, особливо чоловічої статі. Так, завдяки запису, внесеному до книг 30 червня 1585 р., про розподіл нерухомості, проведений спадкоємцями покійного Матяша Остриєвського, отримуємо інформацію про дев'ять окремих родин, чотири подружні пари та встановлюємо лінії споріднення між ними [24, ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 297 зв.–307]. Аналогічну інформацію містять протестації одних родичів проти інших щодо несправедливого розподілу майна. Так, 1585 р. Тихно Ржищовський від себе, сестри та сьобрів – подружжя Андрія Кузминського і Огрефіни Чаруковської порушив справу проти Марка Збранного, звинувачуючи його у тому, що, скориставшись їхнім малолітством, він захопив їхню «материзну». Доводячи законність своїх прав, Тихон пред'явив судові три документи: два листи за 1554 р. та позов 1560 р., на підставі яких з'ясовуємо, що Тихон Ржищовський і Марко Збранний мали спільних діда і бабу, а їхні матері були рідними сестрами. Претензії щодо маєтку Княгинин одночасно пред'явили також Зофія Оздовська, Зофія Чаруковська, Семен і Федір Баєвські [24, ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 340 зв.–342 зв.]. На підставі цієї справи маємо відомості про шість подружніх пар, дев'ять родин та їхнє споріднення.

1597 р. кременецький земський суд розглядав скаргу подружніх пар Мартина Осемборовського і Федори Трохимівни Волковської та Яна Бреського і Ганни Грицьковни Волковської на стрієчних братів дружин зазначених пар Олехна, Семена, Василя та Лева Волковських щодо спадкових частин названих жінок. Обидві сторони доводили законність своїх прав, зазначаючи офіційні документи від 1553 та 1557 р. На підставі цієї справи дізнаємось, що дядько Ганни і Федори Лук'ян Волковський помер 1553 р., а його маєтність, яку покійний мав з розподілу між братами Андрієм, Грицьком, Трохимом і Сахном, привласнив старший з братів Андрій, після смерті якого частка Лук'яна перейшла до його синів. Оскільки Трохим і Грицько рано померли, Андрій тримав у своїй опіці братанок Федору і Ганну, яких вже по виповненню повноліття не хотів віддавати заміж, щоб не втратити можливість розпоряджатися їхніми маєтностями. Врешті, видавши їх заміж, він затримав у себе їхні спадкові частки по дядьку Лук'яну. Отже, на підставі цієї скарги встановлюємо частково два покоління роду Волковських [23, с. 601–610] та стосунки між ними. З іншого документу від 1597 р. маємо відомості

про дружину Яроша Доруменського, якою була Маруша Волковська [23, с. 600-601]. Отже, ця жінка також походила з роду Волковських, але її філіаційні зв'язки поки що не простежуються.

Таким чином, інформацію для реконструкції складу родин надають численні документи, оскільки в них до конкретних учасників судової справи прикладається родинна термінологія та зазначається характер їхнього споріднення. Отже, на підставі гродських і земських книг, застосовуючи генеалогічний метод можна реконструювати шляхетські родинні структури ранньомодерної доби [19, с. 64-68].

Зауважимо, підвалини української генеалогії були закладені цілою плеядою польських дослідників, таких як Бартош Папроцький, Шимон Окольський, Каспер Несецький, Бенедикт Хмельовський, Станіслав Коссаковський, Єжи Дунін-Борковський, Теодор Жихлинський, Адам Бонецький, Юзеф Вольф, Казимир Пуласький, Юзеф Пузина та ін. [30, s. 109-121; 4, с. 104-120]. Вони реконструювали не лише генеалогічні дерева польської, а й української шляхти як частини спільної еліти тогочасної Речі Посполитої. Зазначені автори використовували різноманітні джерела, але в їхньому розпорядженні не було матеріалів українських місцевих архівів. Першим до волинських судових книг звернувся А. Бонецький, який використав опубліковані на той час їхні описи. Проте досвід нашої роботи з описами показав їх недосконалість, оскільки вони не передають повною мірою філіаційні зв'язки та мікродинні пов'язання, інформація про які міститься в самих книгах. К. Пуласький використав деякі акти, опубліковані в «АЮЗР». 22 нариси він присвятив волинській шляхті, проте походження більшості з них простежується лише з XVIII ст. Інформація про дев'ять родів: Борейків, Гостських, Іллінських, Олізарів, Оранських, Пясечинських, Чечелів-Новоселецьких, Шашкевичів, Вороничів охоплює XV-XVI ст. [40, s. 29-34, 73-89, 136-149, 164-165, 167-194, 231-233, 239-245, 263-285].

Більшість генеалогічних розвідок були присвячені князівсько-магнатським родам, генеалогія рядової шляхти вивчена недостатньо. Судові книги допомагають виправити цей дисбаланс, оскільки в них здебільшого виступають представники рядової шляхетської верстви. Саме з метою створення уявлення про пересічну українську ранньомодерну родину на підставі документів судових книг було реконструйовано родоводи рядової волинської шляхти [4, с. 179-307]. На їх основі було отримано низку важливих демографічних характеристик, зокрема: багатошлюбність, коефіцієнти плідності, дітності, з'ясовано характер шлюбної моделі та її чинники, структуру та специфіку сімейної організації [5, с. 92-105, 131-136, 494-524].

Отримані попередні результати дозволяють зробити висновок, що модель української ранньомодерної родини відрізнялась від європейського, зокрема і польського образу. На відміну від висновків польських істориків-демографів про пізній характер шлюбу в польському ранньомодерному соціумі [35, s. 278-279], документи волинських книг пересвідчують, що в українських землях панівною була рання шлюбна модель. Це зумовлювалося як законодавчими нормами Статутів, так і тогочасними соціальними практиками.

За Статутами 1529 і 1566 рр. повноліття жінок визначалось у 15 років [20, с. 58; 21, с. 133]. Проте Третій Статут 1588 р. вніс зміни: причому вік повноліття чоловіків залишився незмінним – 18 років, а для дівчат – понизився до 13 [22, с. 204, 525]. Це безпосередньо засвідчує, що в реальному житті 15-річна норма шлюбного віку жінок не дотримувалась, їх видавали заміж раніше. Загальновизнано: законодавство відстає від реальної дійсності, тож, очевидно, Статут 1588 р. привів цю норму у відповідність з тогочасними практиками. Про ранній шлюбний вік свідчить і українське канонічне право, за яким дівчина у 12, а юнаки у 14 р. мали право вступати у шлюб [7, с. 166]. Можна погодитись з думкою Пйотра Гузовського, що в 12 років дівчаток ще не віддавали заміж [31, 9-10, 20], але саме по собі визнання такого права говорить про його можливість. Згадаймо також і давньоруський звичай змовин малолітніх, який, на думку Левицького, практикувався на Волині ще наприкінці XVI ст. [1, с. 17-19]. У Польщі канонічне і світське право у визначенні шлюбного віку значно відрізнялися. Якщо за канонічним правом повноліття для дівчат визначалося у 12 років, а чоловіків – у 14, то за польським земським правом повноліття для жінок і чоловіків наставало у 24 роки, а за міським – у 21 [37, s. 76]. Це надавало родинам велике поле для маневрів у питаннях пошлюблення дітей і створювало можливості для різних маніпулювань, особливо щодо дівчат/жінок. В українських землях такої величезної вікової різниці між канонічним і світським правом щодо визнання повноліття не існувало. Матеріали гродських і земських книг дозволяють думати, що 14-річний вік вважався прийнятним для заміжжя дівчат, зі шлюбами яких, як свідчать тестаменти, не затягували [24, ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 41; ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 158-159]. Це підтверджує також і безпосередня інфор-

мація, що зрідка трапляється в книгах, про вік заміжніх жінок Так, Ганна Монтовтівна в 17 років бере шлюб уже вдруге [1, с. 80–81]. Ганна Остиківна у 16 р. фігурує як дружина князя Лева Сангушка Кошерського [43, с. 204–205], Олена Добринська в 15 років є дружиною Андрія Брама [24, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 531 зв.–532 зв.]. Богдана Семашківна у 15-річному віці після смерті чоловіка залишилася вагітною [24, ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 372–374]. Овдотя Шпаковська мимохідь зауважує, що була видана заміж «не доросши лет своїх», тобто раніше 13 років [24, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 171–172 зв.]. На польських матеріалах думку про ранній шлюбний вік жінок висловлювали деякі поважні дослідники, зокрема Марія Кочерська [33, с. 30–32]. Подеколи рано одружували й синів. Князь Стефан Збарзський в 1564 р. укладає шлюбну угоду про одруження 16-річного сина Петра, причому шлюб відбувся у тому ж році [43, с. 613–615].

Прийнята в українському соціумі рання шлюбна модель пояснюється низкою обставин. За тодішнього високого рівня смертності тільки рання шлюбна модель могла забезпечити продовження шляхетського роду. Виведений на підставі генеалогічних таблиць коефіцієнт дітності рядової шляхетської родини (5, с. 78) на сьогодні, завдяки новим віднайденим матеріалам, може бути переглянутий в бік його збільшення. Новітні дослідження показують наскільки неповними є генеалогії навіть князівських родин: за всіма розвідками князівське подружжя Олександр Заславський і Єфрузіна Острозька мали вісьмох дітей, проте нещодавно з'ясовано, що народжених дітей було щонайменше 11 [5, с. 111]. Крім того, вінові записи дозволяють зробити висновок, що на ментальному рівні багатодітність вважалася престижним явищем. Багатодітність засвідчують і родоводи рядової волинської шляхти [4, с. 179–307]. Річ у тім, що на той час тільки рання шлюбна модель могла забезпечити високу плідність. Своєю чергою лише висока народжуваність могла забезпечити необхідне відтворення людності, яку у великих масштабах в якості невільників («ясиру») поглинав Крим [5, с. 577–613]. Разом з тим, попри величезні людські втрати, населення Волині не зменшувалось, а навпаки зростало. До речі, висока народжуваність простежується і в інших українських землях, зокрема західноукраїнських, про що свідчать створені таблиці чисельності шляхетських родин Перемишльської землі XV–XVI ст. [18, с. 101–105].

Ще один дуже важливий момент. В українській історіографії досі не існує загального реєстру шляхетських родів ранньомодерної доби від вищих її щаблів до нижчих. «Polska encyklopedia szlachecka» містить 625 родові прізвища волинської шляхти [39, Т. IV–XII]. Проте архів автора налічує на сьогодні більше 400 прізвищ невідомих волинських шляхетських родів, встановлених за гродськими і земськими книгами Волині.

Судові книги дозволяють переглянути також застарілі уявлення щодо становища жінки в тогочасній українській родині. Орест Левицький стверджував, що українська жінка користувалася свободою аж до її права на вільний вибір чоловіка. Його концепція базувалася на нормах Литовських Статутів про заборону видання дівчат/удів заміж силоміць та про їх матеріальне забезпечення, що, на думку вченого, було економічною підставою жіночої незалежності [1, с. 6]. З цим важко погодитись, бо іншими артикулами право жінок на волевиявлення при взятті шлюбу абсолютно виключалося під загрозою втрати посагу та успадкування «материзни». Встановлювалася також залежність дівчат-сиріт у питаннях шлюбу від найближчих родичів – братів і дядьків [20, с. 89–90, 91, 231; 21, с. 128–129, 330–331].

Для адекватного розуміння тогочасних реалій співставимо законодавчі норми із документально зафіксованими тогочасними практиками. Аргументуючи думку про свободу волевиявлення жінок при виборі чоловіка, Левицький наводить визнання Ганни Монтовтівни, яка 1564 р. заявила про самостійне рішення взяти шлюб з князем Василем Сокольським. На цій підставі Левицький і зробив висновок, що в другій половині XVI ст. принцип волевиявлення молодих переміг не лише в колективній свідомості, а й у соціальній практиці. Проте він не звернув увагу на визнання батька Ганни Яна Монтовта про те, що він особисто «змовил» дочку за князя Сокольського [24, ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 228]. Нам вдалося знайти два документи щодо цієї ситуації: перший – це скарга Ганни Монтовтівни на приятеля її першого покійного чоловіка – Єсифа Немирича, який намагався силою видати її за свого родича Івана Олізаровича [24, ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 228 зв.–229]. Ще яскравіше розкриває шлюбну практику другий документ – скарга Івана Олізаровича на князя Василя Сокольського, який начебто відібрав у нього дружину Ганну Монтовтівну, та мирова угода між ними, за якою Іван Олізарович за 1200 коп грошей (3000 злотих) переуступив князю «свої права» на одруження з Ганною

[24, ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 261]. Отже, заявою про «волевиявлення» дочки Ян Монтовт намагався забезпечити себе від претензій з боку такої впливової особи, як Немирич.

Шлюбні контракти та різноманітні скарги засвідчують, що не лише дівчата та жінки-удови, а й сини брали шлюб з дозволу батьків або рідних [5, с. 78–80]. Вирішальна роль родителів у виборі шлюбної партії пояснюється не лише силою звичаю. На їхньому боці були матеріальні й фінансові важелі, адже вони забезпечували синів нерухомістю, на якій потрібно було записати віно дружині. Проте батьки не поспішали за свого життя передавати синам нерухомість, часто віновий запис жінці робився не чоловіком, а його батьком. Так, у 1584 р. Киндин Хом'як Смордовський одружувався вдруге, але віновий запис його дружині зробив не він, а його батько Тихон, оскільки ще не виділив синові нерухомість [24, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 487–490 зв.].

Шлюб мав цілком прагматичний характер. У виборі дружини/чоловіка брало участь широке коло родичів, оскільки це заторкало матеріальні та соціальні інтереси цілого роду. Збігнев Кухович вважав, що при укладанні шлюбів у шляхетському соціумі кохання й почуття відігравали ще меншу роль, ніж у нижчих станах [34, с. 44].

Вимагає перегляду уявлення про ідеальні подружні та загалом сімейні стосунки, зроблені на підставі дарчих вписів [1, с. 64]. Існує думка, що жінка, позбавлена участі у публічній діяльності, посідала гідну позицію у шляхетському соціумі [34, с. 49]. Фронтальне вивчення гродських і земських книг не підтверджує ці ідилічні уявлення. Як правило, жінки у відповідь на вінові, дарчі або доживотні записи чоловіків відразу ж віддарювали їм записане ними віно, «даровизну», «доживотя». Так, дружина Остафія Малинського, Олександра Одинцовна, виходячи заміж, усі свої права на нерухому власність навечно передала чоловіку [24, ф. 26, оп. 1, спр. 13, арк. 123–125 зв.]. Мотрона Іваницька надала чоловікові необмежені права розпоряджатися її нерухомістю [24, ф. 27, оп. 1, спр. 1, арк. 84–85]. У відповідь на дарчий запис Прокопа Шелвовського його дружина Магдалена Красенська в той же день зрікається усіх своїх прав на маєтки на його користь [24, ф. 26, оп. 1, спр. 3, арк. 811–814 зв.]. 1569 р. Ганна Остиковичівна навечно віддарувала чоловікові Леву Сангушко Кошерському не лише віно, яке він їй записав, а й усі власні маєтки в Литві та Білорусі [24, ф. 28, оп. 1, спр. 4, арк. 135–145]. Цей ряд прикладів можна продовжувати і продовжувати.

Проте, як свідчать документи, часто дарчі записи робилися жінками внаслідок примусу з боку чоловіків. Внаслідок фізичного насилля дарчі на користь чоловіків зробили князівни Ганна Путятянка, Марина Збаразька, Ядвіга Фалчевська та ін. [24, ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 77–78; ф. 28, оп. 1, спр. 2, арк. 122–123; ф. 26, оп. 1, спр. 13, арк. 560–570 зв.]. Наскільки поширеним було це явище свідчать скарги родини Семашків. Їх зять Андрій Гулевич у 1593 р. забезпечив посаг у сумі п'ять тисяч золотих, який він взяв за дочкою Олександра Семашка Раїною, віном з привінком сумою в 10 тисяч золотих. Незабаром Семашки дізналися, що він намовив Раїну скасувати віновий запис чоловіка [24, ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 330 зв.–331 зв.]. Аналогічна ситуація сталася з іншою дочкою Семашка – Своєю, чоловік якої Ян Харлинський обманним способом отримав від неї квитовний запис на 32 тисячі польських золотих, які позичив у неї [24, ф. 26, оп. 1, спр. 11, арк. 111–112 зв.]. Тож дві дочки навіть такої впливової людини, як луцький староста і брацлавський каштелян Олександр Семашко, залишилися без усяких прав на власний посаг.

Крім того, часто чоловіки не дотримували законодавчі норми і не надавали дружинам вінові записи. Навіть, записуючи дружинам віно на своїх маєтках, вони і далі продовжували розпоряджатися ними на власний розсуд.

Значна група документів розкриває стосунки батьків і дітей. Прикладів дружнього родинного співжиття доволі багато, проте внаслідок характеру джерела велике число документів свідчить про складнощі сімейних взаємин. Емоційний рівень подружніх стосунків був неоднозначним: фіксується як взаємне порозуміння, любов і пошанування, так і прояви неповаги, брутальності та жорстокості чоловіків у ставленні до жінок та дітей, а також і дітей до старих родичів [6, с. 189–205]. В багатьох випадках простежується брутальне ставлення чоловіків до жінок. Напр., Олександр Семашко намагався примусити сестру по матері князівну Марію Масальську передати йому успадковані нею родові маєтки по батьку і ув'язнив її, погрожуючи в разі відмови розладнати її шлюб та видати заміж за людину простого стану [24, ф. 28, оп. 1, спр. 7а, арк. 239–240; 1, с. 247–250]. Проте на відміну від активної розробки різноманітних питань сімейних взаємостосунків у польській історіографії [28, 29; 38], в українській вони тільки розпочинаються.

Доволі важливою і цікавою як для польської, так і української, історіографії може виявитись проблема проникнення польської шляхти на Волинь та тогочасних польсько-українських подружніх пов'язань, що простежується за актами XVI–XVII ст. Практично нез'ясованими на українському матеріалі залишаються питання стосунків батьків і дітей, зокрема ставлення в родині до малолітніх дітей, методи їх виховання, навчання, харчування, лікування тощо. Заслугує на вивчення питання опікунської практики та її впливу на вихованців: наскільки опікунство носило позитивний/негативний характер, особливо, коли діти в разі смерті батьків подеколи переходили в опіку до зовсім чужих їм людей.

Таким чином, досвід роботи з книгами гродських і земських судів Волині свідчить, що вони є важливим і придатним джерелом для вивчення різноманітних аспектів історії української шляхетської родини. По-перше, книги містять значний інформаційний потенціал для реконструкції сімейних і великих кланово-родових структур, на цій підставі є можливість створення практично повного реєстру тогочасних волинських шляхетських родів. По-друге, значне число документів розкриває внутрішньородинні емоційні взаємостосунки між різними її членами. По-третє, масовий характер джерела, що містить інформацію про шляхетську страту від найвищих до найнижчих її рівнів, дозволяє проаналізувати, наскільки різнилися матримоніальні стратегії різних шляхетських груп: князівсько-магнатської, заможної та незаможної. Дослідження історії української родини дозволить побачити людину в сімейному колі, зрозуміти усталені норми поведінки, внутрішні сімейні стосунки, емоційні почуття та прояви людини тощо. Проте зазначені питання вимагають значно більшого дослідницького потенціалу для ретельного вивчення наявного масиву актової документації.

Список використаних джерел та літератури:

1. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною Комиссией для разбора древних актов при Киевском, Вольнском и Подольском генерал-губернаторе. Ч. VIII, т. III. Киев: 1909. 120+708+XXX с.
2. Владимирский-Буданов М. Ф. Черты семейного права Западной России в половине XVI в. *Очерки по истории литовско-русского права*. Киев, 1890. 59 с.
3. Воронов В., Святець Ю. Теоретико-методологічні та методико-дидактичні проблеми джерелознавства історії України XVI–XVIII ст. в працях М.П. Ковальського. *Осягнення історії. Зб. праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського*. Острог; Нью-Йорк, 1999. С. 49–67.
4. Ворончук І. Родоводи волинської шляхти XVI – першої половини XVII ст. (реконструкція родинних структур: методологія, методика, джерела). Київ, 2009. 510 с.
5. Ворончук І. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. Київ, 2012. 711 с.
6. Ворончук І. Українська шляхетська родина ранньомодерної доби у внутрішніх зв'язках і стосунках: батьки і діти. *Ukraina Lithuanika: Студії з історії Великого князівства Литовського*. IV. Київ; Кам'янець-Подільський, 2017. С. 189–205.
7. Гізель І. Мир з Богом чоловіку. *Вибрані твори у 3-х томах*. Т. I. Книга 1 / Пер. Романа Кисельова. Київ; Львів, 2012. 623 с.
8. Ковальський Н. П. Источниковедение истории Украины XVI–XVII вв. Ч. 2: Анализ дореволюционных отечественных публикаций источников. Днепропетровск, 1978. 113 с.
9. Ковальський Н. П. Источниковедение истории Украины XVI–XVII вв. Часть 4: Обзор основных отечественных собраний архивных источников. Днепропетровск, 1979. 108 с.
10. Ковальський Н. П. Документальные коллекции Радзимиńskiego и Оссолинського как источники по истории Вольны XV–XVIII вв. *Некоторые проблемы отечественной историографии и источниковедения*. Днепропетровск, 1978. С. 25–34
11. Ковальський Н. П. Источники по социально-экономической истории Украины XVI – первой половины XVII века. Структура источниковой базы. Днепропетровск, 1982. 90 с.
12. Кременецький земський суд. Описи актової книги. Вип. I: книги 1–11. Київ, 1965. 255 с.
13. Лаппо И. И. Земский суд в Великом княжестве Литовском в конце XVI века. Журнал Министерства Народного Просвещения. Часть СССXI. СПб., 1897, июнь.
14. Левицкий О. И. Об актовых книгах, относящихся к истории Юго-Западного края и Малороссии. *Труды XI археологического съезда в Киеве 1899 г.* Москва, 1902. Т. 2. С. 55–82.
15. Левицкий О. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII в. Киев, 1902. 313 с.
16. Луцька замкова книга / Підг. до видання А. М. Мойсеєнко, В. В. Поліщук. Луцьк, 2013. 733 с.
17. Проценко Л. Актові книги як джерело до спеціальних історичних дисциплін. *Історичні джерела та їх використання*. Вип. 1. Київ, 1964. С. 52–63.
18. Смуток І. Руська шляхта Перемишльської землі XIV–XVIII ст. (історико-генеалогічне дослідження). Львів, 2017. 503 с.
19. Смуток І. Гродські і земські акти як джерело до генеалогії шляхетських родів православного (греко-католицького) віровизнання Перемишльської землі (XVI–XVIII ст.). *Всеукраїнський науковий журнал «Мандрівець»*. 2011. № 2(92). С. 64–68.
20. Статут Великого князівства Литовського 1529 року. *Статути Великого князівства Литовського: у 3-х т.* Одеса, 2002. Т. I. 464 с.

21. Статут Великого князівства Литовського 1566 року. *Статути Великого князівства Литовського: у 3-х т.* – Одеса, 2003. Т. II. 560 с.
22. Статут Великого князівства Литовського 1588 року. *Статути Великого князівства Литовського: у 3-х т.* – Одеса, 2004. Т. III. Книга 1. 672 с.
23. Українське повсякдення ранньомодерної доби. Випуск I. Волинь XVI ст. Зб. документів / Ред. І. Ворончук. Київ, 2014. 739 с.
24. Центральний державний історичний архів України в м. Києві.
25. Akta grodzkie i ziemskie z czasow Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardynskiego we Lwowie. Lwów: W drukarni Zakładu Narod. im. Ossolińskich, 1868. T. 1. XXII+182 s.
26. Bardach J. Swiecki charakter zwyczajowego prawa malzenskiego ludności ruskiej Wielkiego Księstwa Litewskiego (XV–XVII wiek). *Czasopismo Prawno-Historyczne*. T. XV. Z. 1. Warszawa, 1963. S. 85–148.
27. Bloch Marc. Apologie pour l'histoire ou métier d'historien. Paris, 1952. 112 p.
28. Dąbkowski P. Prawo prywatne polskie. Lwów: Tow. dla Popierania Nauki *Polskiej*, 1910. T. 1. 602 s.
29. Dąbkowski P. Prawo prywatne polskie. Lwów: Tow. dla Popierania Nauki *Polskiej*, 1910. T. 2. 733 s.
30. Dworzaczek Wł. Genealogia. Warszawa, 1959. 182 s.
31. Guzowski P. Demografia rodziny szlacheckiej w świetle najnowszych badań genealogicznych. *Przeszłość Demograficzna Polski*. 30, 2011. S. 7–23.
32. Jablonowski A. Stosunki rodzinne na Wołyniu. *Przegląd Historyczny*. Warszawa, 1910. T. XI. Z. 1. S. 198–203; 1911. T. XII. Z. 2. S. 84–88; Z. 3. S. 325–333; T. XIII. Z. 1. S. 57–66; Z. 2. S. 202–214; Z. 3. S. 346–361.
33. Koczerska M. Rodzina szlachecka w Polsce późnego średniowiecza. Warszawa, 1975. 197 s.
34. Kuchowicz Z. Obyczaje i postacie Polski szlacheckiej XVI–XVII wieku. Kraków, 1993. 284 s.
35. Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. Warszawa, 2009. 534 s.
36. Kutrzeba St. Przywilej jedlnieński z 1430 r. i nadanie prawa polskiego Rusi. *Księga pamiątkowa ku czci Bolesława Ulanowskiego*. Kraków, 1911. S. 271–301.
37. Malinowska M. Porwanie jako strategie matrymonialne w XVI-wiecznej Polsce i Francji. Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku / Pod red. Cezarego Kukli. Warszawa, 2008. S. 75–90.
38. Pielas J. Podziały majątkowe szlachty koronnej w XVII wieku. Kielce, 2013. 401 s.
39. Polska encyklopedia szlachecka. Warszawa, 1935–1938. T. IV–XII.
40. Pułaski K. Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy. Warszawa, 2004. T. II. 310 s.
41. Sochaniewicz K. Rozwody na Rusi Halickiej w XV i XVI wieku. *Pamiętnik Historyczno-Prawny*. Lwów, 1929. T. 7. Z. 3. 64 s.
42. Szaraniewicz J. Rys wewnętrznych stosunków Galicji wschodniej w drugiej połowie XV wieku. Lwów, 1869.
43. Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. Warszawa, 1895. 724 s.

REFERENCES

1. Arkhiv Juho-Zapadnoi Rossii, izdavaemyi Kommissieiu dlia razbora drevnikh aktov, sostoiashchei pri Kievskom, Podolskom i Kievskom general-hubernatore. Ch. VIII, T. III. Kiev, 1909. 708 s.
2. Vladimirkii-Budanov M. Cherty semeinogo prava Zapadnoi Rosii v polovinie XVI v. Ocherki po istorii litovskorusskogo prava. Kiev, 1890. 59 s.
3. Voronov V., Sviatets Iu. Teoretyko-metodolohichni ta metodyko-dydaktychni problemy dzhereloznavstva istorii Ukrainy XVI–XVIII st. v pratsiah M. P. Kovalskoho. Osiahnenia istorii. Zb. prats na poshanu profesora Mykoly Pavlovycha Kovalskoho. Ostroh-Niu-York, 1999. S. 49–67.
4. Voronchuk I. Rodovody volynskoi shlahkhty XVI – pershoi polovyny XVII st. (rekonstruktsiia rodnykh struktur: metodologia, metodyka, dzherela). Kyiv: Vyshcha shkola, 2009. 510 s.
5. Voronchuk I. Naselenia Volyni v XVI – pershii polovyny XVII st.: rodyna, domohospodarstvo, demohrafichni chynnyki. Kyiv: Feniks, 2012. 711 s.
6. Voronchuk I. Ukrainaska shlahkhtska rodyna ranniomodernoi doby u vnutrishnikh zviyazkakh i stosunkakh: batki i dity. Ukraina Lithuanika: Studii z istorii Velykoho kniazivstva Lytovskoho. IV. Kyiv-Kamianets-Podilskii, 2017. S. 189–205.
7. Gizel I. Myr z Bohom choloviku. Vybrani tvory u 3 tomakh. T. I. Knyha 1 / Per. Romana Kyselova. Kyiv-Lviv: Svichado, 2012. 623 s.
8. Kovalskii N. P. Istochnikovedenie istorii Ukrainy XVI–XVII vv. Ch. 2: Analiz dorevolutsyonnykh otechestvennykh publikatsyi istochnikov. Dnepropetrovsk: DHU, 1978. 113 s.
9. Kovalskii N. P. Istochnikovedenie istorii Ukrainy XVI–XVII vv. Ch. 4: Obzor osnovnykh otechestvennykh sobranii arkhivnykh istochnikov. Dnepropetrovsk: DHU, 1979. 108 s.
10. Kovalskii N. P. Dokumentalnyiye kollektzii Radziminskoho i Ossolinskoho kak istochniki po istorii Volyni XV–XVIII vv. Nekotorye problemy otechestvennoi istoriografii i istochnikovedeniia. Dnepropetrovsk: DHU, 1978. S. 25–34.
11. Kovalskii N. P. Istochniki po sotsialno-ekonomicheskoi istorii Ukrainy XVI – pervoi poloviny XVII veka. Struktura istochnikovoi bazy. Dnepropetrovsk: DHU, 1982. 90 s.
12. Kremenetskii zemskii sud. Opysy aktovykh knyh. Vyp. I: knyhy 1–11. Kyiv, 1965. 255 s.
13. Lappo I. I. Zemskii sud v Velykom kniazhestvie Litovskom v kontse XVI veka. Zhurnal Ministerstva Narodnogo Prosveshcheniia. Chast CCCXI. SPB., 1897, iun.
14. Levitskii O. I. Ob aktovykh knihakh, otnosiashchikha k istorii Yugo-Zapadnogo kraia i Malorossii. Trudy XI arkhelohicheskogo siezda v Kievie 1899 g. Moskva, 1902. T. 2. S. 55–82.
15. Levitskii O. Ocherki narodnoi zhyzni v Malorossii vo vtoroi polovinie XVII v. Kiev: Kievskaiia starina, 1902. 313 s.

16. Lutska zamkova knyha Pidh. do vydannia A. M. Moiseienko, V. V. Polishchuk. Lutsk, 2013. 733 s.
17. Prostenko L. Aktovi knyhy iak dzherelo do spetsialnykh istorychnykh dystsyplin. Istorychni dzherela ta yikh vykorystannia. Vyp. I. Kyiv: Naukova dumka, 1964. S. 52–63.
18. Smutok I. Ruska shlahkhta Peremyslshkoi zemli XIV–XVIII st. (istoryko-henealohichne doslidzhenia). Lviv: «Prostir-M», 2017. 503 s.
19. Smutok I. Grodski i zemski akty iak dzherelo do henealohii shliakhetskikh rodiv pravoslavnoho (hrekokatolytskoho) virovyznannia Peremyslshkoi zemli (XVI–XVIII st.). Vseukrainskyi naukovyi zhurnal «Mandrivets». № 2(92). S. 64–68.
20. Statut Velykoho kniazivstva Lytovskoho 1529 roku. Statuty Velykoho kniazivstva Lytovskoho: u 3-kh t. / Za red. S. Kivalova, P. Muzychenka, A. Pankova. Odesa: Yurydychna literatura, 2002. T. I. 464 s.
21. Statut Velykoho kniazivstva Lytovskoho 1566 roku. Statuty Velykoho kniazivstva Lytovskoho: u 3-kh t. / Za red. S. Kivalova, P. Muzychenka, A. Pankova. Odesa: Yurydychna literatura, 2003. T. II. 560 s.
22. Statut Velykoho kniazivstva Lytovskoho 1588 roku. Statuty Velykoho kniazivstva Lytovskoho: u 3-kh t. / Za red. S. Kivalova, P. Muzychenka, A. Pankova. Odesa: Yurydychna literatura, 2004. T. III. Knyha 1. 672 s.
23. Ukrainske povsiakdennia rannomodernoi doby. Vypusk I. Volyn XVI st. Zb. dokumentiv / Red. I. Voronchuk. Kyiv: Feniks, 2014. 739 s.
- Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy v m. Kyievi.
25. Akta grodzkie i ziemskie z czasow Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardynskiego we Lwowie. Lwów: W drukarni Zakładu Narod. im. Ossolińskich, 1868. T. I. XXII+182 s.
26. Bardach J. Swiecki charakter zwyczajowego prawa malzenskiego ludnosci ruskiej Wielkiego Ksiestwa Litewskiego (XV–XVII wiek). Czasopismo Prawno-Historyczne. T. XV. Z. 1. Warszawa, 1963. S. 85–148.
27. Bloch Marc. Apologie pour l'histoire ou métier d'historien. Paris, 1952. 112 p.
28. Dąbkowski P. Prawo prywatne polskie. Lwów: Tow. dla Popierania Nauki Polskiej, 1910. T. 1. 602 s.
29. Dąbkowski P. Prawo prywatne polskie. Lwów: Tow. dla Popierania Nauki Polskiej, 1910. T. 2. 733 s.
30. Dworzaczek Wł. Genealogia. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1959. 182 s.
31. Guzowski P. Demografia rodziny szlacheckiej w świetle najnowszych badań genealogicznych. Przeszość Demograficzna Polski. 30, 2011. S. 7–23.
32. Jablonowski A. Stosunki rodzinne na Wołyniu. Przegląd Historyczny. Warszawa, 1910. T. XI. Z. 1. S. 198–203; 1911. T. XII. Z. 2. S. 84–88; Z. 3. S. 325–333; T. XIII. Z. 1. S. 57–66; Z. 2. S. 202–214; Z. 3. S. 346–361.
33. Koczerska M. Rodzina szlachecka w Polsce późnego średniowiecza. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1975. 197 s.
34. Kuchowicz Z. Obyczaje i postacie Polski szlacheckiej XVI–XVII wieku. Kraków: Polonia, 1993. 284 s.
35. Kukło C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. Warszawa: Wydawnictwo DIG, 2009. 534 s.
36. Kutrzeba St. Przywilej jedlneński z 1430 r. i nadanie prawa polskiego Rusi. Księga pamiątkowa ku czci Bolesława Ulanowskiego Kraków, 1911. S. 271–301.
37. Malinowska M. Porwanie jako strategie matrymonialne w XVI-wiecznej Polsce i Francji. Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku / Pod red. Cezarego Kukli. Warszawa: DIG, 2008. S. 75–90.
38. Pielas J. Podziały majątkowe szlachty koronnej w XVII wieku. Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach, 2013. 401 s.
39. Polska encyklopedia szlachecka. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Kultury Historycznej, 1935–1938. T. IV–XII.
40. Pułaski K. Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy. Warszawa: DIG, 2004. T. II. 310 s.
41. Sochaniewicz K. Rozwody na Rusi Halickiej w XV i XVI wieku. Pamiętnik Historyczno-Prawny. Lwów, 1929. T. 7. Z. 3. 64 s.
42. Szaraniewicz J. Rys wewnętrzných stosunkow Galicji wschodniej w drugiej polowie XV wieku. – Lwów, 1869.
43. Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. Warszawa: Drukiem J. Filipowicza, 1895. 724 s.